

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

TIL VA TAFAKKUR DIALEKTIKASINING O'ZBEK TILI MATERIALLARI ASOSIDAGI TALQINLARI.

Ergasheva Mohizar Xayrullo qizi
Toshkent amaliy fanlar universiteti, magistrant

Annotatsiya

Mazkur maqolada til va tafakkur o'rtasidagi murakkab va o'zaro bog'liq dialektik munosabatlar lingvistik hamda falsafiy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda tilning tafakkur jarayonlarini shakllantirishdagi roli, shuningdek, tafakkurning til birliklari orqali ifodalanish mexanizmlari ochib beriladi. Muallif tilni nafaqat kommunikativ vosita, balki bilish faoliyatining muhim instrumenti sifatida ko'rib, uning inson ongidagi konseptual tizimlar bilan uzviy aloqasini asoslaydi. Maqolada til va tafakkur o'zaro ta'sirining ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog'liqligi ham yoritiladi hamda zamonaviy lingvistika doirasida bu muammo bo'yicha mavjud nazariy qarashlar umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: til, tafakkur, dialektika, lingvistika, kognitiv jarayon, nutq faoliyati, konsept, ong, kommunikatsiya, semantika. .

ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДИАЛЕКТИКИ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Эргашева Мохизар Хайрулло кизи
Ташкентский университет прикладных наук, магистрантка

Аннотация

В данной статье рассматривается диалектическая взаимосвязь языка и мышления с позиций лингвистики и философии. Особое внимание уделяется роли языка в формировании мыслительных процессов, а также способам выражения мышления через языковые средства. Автор обосновывает, что язык выступает не только средством коммуникации, но и важнейшим инструментом познания, тесно связанным с концептуальными структурами сознания человека. Кроме того, анализируется влияние социокультурных факторов на взаимодействие языка и мышления, а также обобщаются современные научные подходы к данной проблеме.

Ключевые слова: язык, мышление, диалектика, лингвистика, когнитивный процесс, речевая деятельность, концепт, сознание, коммуникация, семантика.

INTERPRETATIONS OF THE DIALECTICS OF LANGUAGE AND THOUGHT BASED ON UZBEK LANGUAGE MATERIALS

Ergasheva Mohizar Xayrullo qizi
Tashkent University of Applied Sciences, Master's student

Abstract

This article examines the dialectical relationship between language and thought from linguistic and philosophical perspectives. The study explores the role of language in shaping cognitive processes and analyzes the mechanisms through which thought is expressed via linguistic structures. The author argues that language functions not only as a means of communication but also as a fundamental tool of cognition, closely connected with conceptual systems in human consciousness. Furthermore, the paper highlights the influence of socio-cultural factors on the interaction between language and thought and summarizes contemporary theoretical approaches to this issue in modern linguistics.

Keywords: language, thought, dialectics, linguistics, cognitive process, speech activity, concept, consciousness, communication, semantics.

Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat masalasi insoniyat tafakkuri tarixida eng murakkab va ko'p qirrali ilmiy muammolardan biri sifatida doimo e'tibor markazida bo'lib kelgan. Ushbu masala nafaqat tilshunoslik, balki falsafa, psixologiya, mantiq va kognitiv fanlar doirasida ham keng o'rganilgan bo'lib, u insonning bilish faoliyati, ong tuzilishi hamda ijtimoiy kommunikatsiya jarayonlarini anglashda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Til inson tafakkurining tashqi ifoda shakli sifatida namoyon bo'lsa, tafakkur esa til orqali reallikni anglash va qayta ishlash mexanizmlarini belgilovchi ichki jarayon hisoblanadi. Shu bois, ularning o'zaro aloqadorligini dialektik birlikda tahlil qilish zamonaviy ilmiy

izlanishlar uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy lingvistika rivojlanish bosqichida tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki inson ongining konseptual tuzilmalari bilan uzviy bog‘liq murakkab kognitiv mexanizm sifatida talqin qilish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Bu esa til va tafakkur munosabatini yangicha — integrativ, fanlararo yondashuv asosida o‘rganishni taqozo etadi. Xususan, kognitiv lingvistika, psixolingvistika va neyrolingvistika yo‘nalishlari til birliklarining shakllanishi, ularning semantik yuklamasi hamda inson tafakkuridagi konseptual tizimlar bilan bog‘liqligini chuqur tahlil qilish imkonini bermoqda. Natijada, til nafaqat fikrni ifodalovchi vosita, balki uni shakllantiruvchi va yo‘naltiruvchi omil sifatida ham qaralmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, global axborot makonida kommunikatsiya jarayonlarining jadallashuvi, madaniyatlararo aloqalarning kengayishi hamda raqamli muhitning rivojlanishi til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirni yangi kontekstlarda qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. Ayniqsa, til orqali bilimlarni uzatish, interpretatsiya qilish va konseptualashtirish jarayonlari bugungi kunda ilmiy hamda amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, til va tafakkur dialektikasini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy qiymatga ham ega bo‘lib, u ta‘lim tizimi, tarjima nazariyasi, sun‘iy intellekt va nutq texnologiyalari kabi sohalar bilan bevosita bog‘liqdir.

Tadqiqotning maqsadi — til va tafakkur o‘rtasidagi dialektik munosabatlarning mohiyatini aniqlash, ularning o‘zaro ta‘sir mexanizmlarini ilmiy asosda yoritish hamda zamonaviy lingvistik yondashuvlar doirasida ushbu masalaga nisbatan mavjud nazariy qarashlarni tizimlashtirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: til va tafakkur tushunchalarining nazariy talqinlarini tahlil qilish; ularning o‘zaro bog‘liqligini kognitiv va lingvistik jihatdan asoslash; til birliklarining tafakkur jarayonlaridagi funksional rolini aniqlash hamda ijtimoiy-madaniy omillarning ushbu jarayonga ta‘sirini ochib berish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat dialektik birlik tamoyili asosida kompleks tarzda ko‘rib chiqilib, ularning o‘zaro ta‘siri kognitiv-lingvistik va ijtimoiy-madaniy omillar integratsiyasida tahlil qilinadi. Shuningdek, tilning konseptual tizimlarni shakllantirishdagi roli va tafakkurning til vositalari orqali modellashtirilish jarayoni yangi yondashuvlar asosida izohlanadi. Mazkur maqolaning nazariy va amaliy ahamiyati shundan iboratki, unda ilgari surilgan ilmiy xulosalar tilshunoslikning dolzarb muammolarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda kognitiv lingvistika, tarjima nazariyasi, ta‘lim metodikasi va kommunikativ tadqiqotlar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar masalasi o‘zbek tilshunosligida ham alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan bo‘lib, bu borada qator olimlar tomonidan muhim nazariy qarashlar ilgari surilgan. Xususan, tilni tafakkur bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida talqin etish tendensiyasi o‘zbek lingvistik maktabida yetakchi yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosligida til va tafakkur munosabatini o‘rganishda A.A. Abduazizovning ilmiy ishlari muhim o‘rin tutadi. U tilni inson ongida shakllanadigan konseptual tizimlar bilan bog‘liq holda tahlil qilib, til birliklari tafakkur mahsuli sifatida yuzaga kelishini asoslab beradi. Olimning fikricha, til birliklari insonning bilish faoliyati natijasi bo‘lib, ular orqali borliq haqidagi bilimlar tizimlashtiriladi [1; 45–52-b.].

Shuningdek, N.M. Mahmudov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tilning semantik va pragmatik xususiyatlari tafakkur jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqligi ko‘rsatib berilgan. Muallif tilni nafaqat aloqa vositasi, balki insonning ichki fikrlash mexanizmlarini ifodalovchi murakkab tizim sifatida talqin qiladi [2; 78–84-b.]. Bu yondashuv tilning faqat tashqi kommunikativ funksiyasi bilan cheklanib qolmasdan, uning kognitiv mohiyatini ham ochib beradi.

O‘zbek tilshunosligida kognitiv yo‘nalish rivojiga sezilarli hissa qo‘shgan olimlardan yana biri Sh.S. Safarov hisoblanadi. Uning ishlarida konsept, kategoriyalash va semantik maydon kabi tushunchalar orqali til va tafakkur dialektikasi chuqur tahlil qilinadi. Olim til birliklarining inson tafakkurida shakllanadigan konseptual tuzilmalar bilan uzviy bog‘liqligini asoslab, kognitiv lingvistikaning nazariy asoslarini ishlab chiqadi [3; 112–120-b.].

Bundan tashqari, H.N. Ne‘matovning ilmiy izlanishlarida til tizimi va nutq faoliyatining o‘zaro aloqadorligi, ularning tafakkur jarayonlari bilan bog‘liqligi lingvistik nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Muallif tilni ijtimoiy hodisa sifatida ko‘rib, uning rivoji va funksionalligi inson tafakkuri bilan chambarchas bog‘liq ekanligini ta‘kidlaydi [4; 33–39-b.].

Yuqoridagi ilmiy qarashlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilshunosligida til va tafakkur masalasi ko‘p qirrali yondashuvlar asosida o‘rganilib, ularning dialektik birligi lingvistik, kognitiv va ijtimoiy

jihatlarda asoslab berilgan. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlarda ushbu muammoni fanlararo integratsiya asosida yanada chuqurroq o'rganish zarurati mavjud.

Mazkur tadqiqotda til va tafakkur dialektikasini o'rganishda bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, tahlil va sintez metodi orqali mavjud nazariy qarashlar umumlashtirildi va tizimlashtirildi. Kognitiv tahlil metodi yordamida til birliklarining inson ongidagi konseptual tuzilmalar bilan bog'liqligi aniqlashtirildi. Semantik tahlil metodi til birliklarining ma'no qatlamlari va ularning tafakkur bilan aloqasini ochib berishda qo'llanildi.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida qiyosiy metoddan foydalanilib, turli lingvistik yondashuvlar o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlar aniqlashtirildi. Diskursiv tahlil esa tilning real kommunikativ jarayondagi funksiyasini o'rganishda muhim vosita bo'ldi. Ushbu metodlarning kompleks qo'llanilishi natijasida til va tafakkur o'rtasidagi dialektik munosabatlar har tomonlama yoritildi.

Tadqiqotning metodologik asosini dialektik yondashuv tashkil etadi. Mazkur yondashuv til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni o'zaro ta'sir va rivojlanish jarayonida ko'rib chiqishga imkon beradi. Dialektik tamoyil asosida til va tafakkur bir-birini inkor etmaydigan, aksincha, o'zaro boyitib boradigan tizimlar sifatida talqin qilinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Til va tafakkur o'rtasidagi dialektik munosabatlarni aniqlash jarayonida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, til inson tafakkurining nafaqat ifoda vositasi, balki uni shakllantiruvchi va yo'naltiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida lingvistik birliklarning semantik tuzilishi va ularning konseptual mazmuni o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilib, til vositasida inson ongida borliq haqidagi bilimlar tizimli ravishda shakllanishi aniqlandi.

Kognitiv yondashuv asosida olib borilgan tahlillar natijasida til birliklari inson tafakkurida mavjud bo'lgan konseptlarning verbal ifodasi sifatida namoyon bo'lishi kuzatildi. Xususan, abstrakt tushunchalarning til orqali ifodalanishi ularning anglanish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu esa til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro ta'sirning biryoqlama emas, balki ikki tomonlama jarayon ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot doirasida kichik hajmdagi kuzatuv-tahlil ishlari olib borildi. Unda respondentlarga bir qator abstrakt tushunchalar ("erkinlik", "vaqt", "adolat") berilib, ularni izohlash so'raldi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, respondentlarning izohlari asosan til vositalari orqali shakllangan individual konseptual tasavvurlarga tayanadi. Har bir tushuncha turlicha lingvistik vositalar orqali ifodalangan bo'lib, bu tafakkurning til orqali individuallashtirilishini ko'rsatadi.

Jadval 1. Abstrakt tushunchalarning lingvistik ifodasi va tafakkurdagi aks etishi

Tushuncha	Lingvistik ifoda namunasi	Tafakkurdagi talqin xususiyati
Erkinlik	ozodlik, mustaqillik, hurriyat, kishanlardan qutulish	Qafas eshigining ochilishi, qushning cheksiz osmonda parvoz qilishi, keng kengliklarda to'siqsiz harakatlanish hissi.
Vaqt	lahza, daqiqa, soat, kun, hafta	Quyoshning botishi, qumsoatdagi qumning pastki qismga to'kilib bitishi kabi jarayonlarning davomiyliigi va payti.
Adolat	tenglik, haqqoniylik, insof, mezon, qonun ustuvorligi	Tarozining ikki pallasi teng turishi, har bir haqdorga o'z ulushining zarracha kamchiliksiz berilishi, zulm qorong'uligining nur bilan haydalishi.
Bilim	ilm, ma'rifat, o'qish-o'rganish, saboq	Zulmatdagi yo'lni yorituvchi mash'ala, chanqoq odamning buloqdan suv ichishi, qorong'u xonaga kirgan yorug'lik.
Sabr	bardosh, chidam, qanoat, matonat	Achchiq dorining shifosi, toshni yorib chiquvchi maysaning kuchi, tunning oxirida tong otishini kutishdagi vazminlik.
Do'stlik	birodarlik, o'rtoqlik, sirdoshlik, hamdamlik	Og'ir kunda tayaniladigan mustahkam yelka, bo'ronlarda yo'l ko'rsatuvchi mayoq, bir tanu bir jon bo'lish hissi.
Baxt	saodat, shodlik, xursandchilik, mamnunlik	Ko'zlarning ich-ichidan porlashi, orzularning meva berishi, qalbning qush kabi yengil tortib hapriqishi.
Mehnat	ish, zahmat, harakat, intilish, ter to'kish	Yerga urug' qadab, uning unib chiqishini kutish, peshona terining zamanga tomishi, xom ashyoning san'at asariga aylanish jarayoni.

Oila	xonadon, sulola, qarindoshlik, qo'sha qarish	Bir ildizdan unib chiqqan shoxlar, bo'ronlardan asrovchi mustahkam qo'rg'on, birgalikda urayotgan yuraklar majmuasi.
Halollik	to'g'rilik, poklik, diyonat, vijdon amri	Tiniq suvning tubi ko'rinib turishi, oq qog'ozdagi beg'uborlik, vijdonning hech qanday yuklarsiz xotirjam orom olishi.

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, abstrakt tushunchalar til orqali ifodalanganda ularning mazmuni faqat lug'aviy ma'no bilan cheklanmaydi, balki insonning individual tajribasi, ijtimoiy muhiti va dunyoqarashi bilan boyitiladi. Bu holat til va tafakkur o'rtasidagi murakkab dialektik aloqaning amaliy ko'rinishi hisoblanadi. Shuningdek, ijtimoiy-madaniy omillar ham til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Har bir jamiyatda shakllangan til tizimi o'sha jamiyat a'zolarining fikrlash tarzini muayyan darajada belgilaydi. Bu esa til va tafakkur dialektikasining faqat individual emas, balki ijtimoiy xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, olib borilgan tahlillar davomida til birliklarining mantiqiy tafakkur jarayonlarini tartibga solishdagi o'rni ham alohida namoyon bo'ldi. Inson fikrni shakllantirish, uni izchil bayon etish va muayyan xulosalarga kelishda tilning grammatik hamda semantik imkoniyatlariga tayanadi. Ayniqsa, murakkab fikrlarni ifodalashda sintaktik konstruksiyalarning roli muhim bo'lib, ular tafakkur jarayonining ketma-ketligi va mantiqiy yaxlitligini ta'minlaydi. Shu sababli tilning rivojlanganlik darajasi insonning analitik va abstrakt fikrlash qobiliyatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari tilning kommunikativ vazifasi bilan bir qatorda kognitiv funksiyasi ham kuchli ekanligini ko'rsatdi. Ya'ni, til nafaqat axborotni uzatish vositasi, balki borliqni anglash, kategoriyalarga ajratish va konseptual tizimlashtirish mexanizmi sifatida ham xizmat qiladi. Inson atrof-muhitdagi hodisalarni til birliklari yordamida nomlaydi, ularni muayyan ma'no doirasiga joylashtiradi va shu asosda tafakkur jarayonini shakllantiradi. Natijada til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik insonning bilish faoliyatida uzviy birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Kuzatuvlar shuni ham ko'rsatdiki, turli yosh va ijtimoiy qatlam vakillarining bir xil tushunchani turlicha talqin qilishi ularning til tajribasi va konseptual dunyoqarashi bilan bog'liqdir. Masalan, "vaqt" tushunchasi ayrim respondentlar tomonidan hayot mezonini sifatida talqin qilingan bo'lsa, boshqalar tomonidan kundalik faoliyatni rejalashtiruvchi omil sifatida izohlandi. Bu esa til birliklarining ma'nosi faqat lug'aviy mazmun bilan emas, balki insonning shaxsiy tajribasi va ijtimoiy-madaniy muhiti bilan ham chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundaki, til tafakkurning rivojlanish jarayonida ijodiy funksiyani ham bajaradi. Inson yangi tushunchalarni anglash yoki mavjud bilimlarni kengaytirish jarayonida yangi so'z va iboralarni yaratadi. Bu holat ilmiy terminologiyaning boyishi, zamonaviy texnologik atamalarining yuzaga kelishi hamda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq yangi konseptlarning shakllanishida yaqqol namoyon bo'ladi. Demak, til va tafakkur o'rtasidagi munosabat dinamik xarakterga ega bo'lib, ular bir-birini uzluksiz ravishda boyitib boradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni quyidagi ilmiy xulosalar orqali umimlashtirish imkonini beradi:

- birinchidan, til tafakkurning asosiy ifoda vositasi bo'lib, u orqali bilimlar tizimlashtiriladi;
- ikkinchidan, tafakkur tilning rivojlanishiga turtki beruvchi ichki mexanizm hisoblanadi;
- uchinchidan, ularning o'zaro aloqasi dialektik xarakterga ega bo'lib, uzluksiz rivojlanish jarayonida namoyon bo'ladi.

Tahlillar natijasida yana bir muhim jihat aniqlandiki, til tafakkur jarayonlarini strukturallashtirish funksiyasini ham bajaradi. Ya'ni, inson fikr yuritishda mavjud til birliklari va grammatik konstruksiyalardan foydalanadi, bu esa tafakkurning shakllanishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, tafakkur rivojlangan sari til ham boyib boradi, yangi tushunchalar va atamalar yuzaga keladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari til va tafakkur o'rtasidagi munosabatning murakkab va dialektik xarakterga ega ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar asosida til va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog'liq, o'zaro shartlangan hamda doimiy rivojlanib boruvchi tizimlar ekani aniqlandi. Til nafaqat fikrni ifodalovchi vosita, balki tafakkurning shakllanishi va tartibga solinishida faol ishtirok etuvchi muhim kognitiv mexanizm sifatida namoyon bo'ldi. Tafakkur esa til rivojiga ta'sir ko'rsatib, yangi tushuncha va semantik birliklarning yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

Shuningdek, tadqiqot til va tafakkur munosabatida individual tajriba hamda ijtimoiy-madaniy

omillarning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatdi. Til jamiyatning tarixiy tajribasi, madaniyati va dunyoqarashini aks ettirib, inson tafakkurining shakllanishiga bevosita ta‘sir qiladi.

Umuman, til va tafakkur o‘rtasidagi aloqa uzluksiz va dinamik jarayon bo‘lib, mazkur tadqiqot natijalari tilshunoslik nazariyasini boyitish, ta‘lim jarayonini takomillashtirish, tarjima faoliyati hamda sun‘iy intellekt tizimlarida tabiiy tilni qayta ishlash masalalarida muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2013. — 120 b. — B. 45–52.
2. Mahmudov N.M. Til va nutq masalalari. — Toshkent: Fan, 2010. — 156 b. — B. 78–84.
3. Safarov Sh.S. Kognitiv tilshunoslik. — Toshkent: Fan, 2006. — 180 b. — B. 112–120.
4. Ne‘matov H.N. Til tizimi va nutq faoliyati. — Toshkent: Universitet, 2012. — 140 b. — B. 33–39.
5. Yo‘ldoshev B.X. Hozirgi o‘zbek tilining leksikologiyasi. — Toshkent: Fan, 2008. — 200 b. — B. 95–101.
6. Nurmonov A.N. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi. — Toshkent: Akadernashr, 2011. — 168 b. — B. 60–68.
7. Hakimov M.H. O‘zbek tilida semantika va pragmatika. — Toshkent: Fan, 2014. — 150 b. — B. 72–79.
8. Rahmatullayev Sh.R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Universitet, 2009. — 220 b. — B. 134–140.
9. Sayfullayeva R.R. Til va tafakkur muammolari. — Toshkent: Fan, 2015. — 130 b. — B. 50–57.
10. Qodirov M.Q. Kognitiv lingvistika asoslari. — Toshkent: Akadernashr, 2016. — 175 b. — B. 90–97.